

A NYELVTÖRTÉNÉS ÉS A KORPUSZ: diakrón a-Pró-ságok

GUGÁN KATALIN, VARGA MÓNIKA | HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont
gugan.katalin@nytud.hun-ren.hu | varga.monika@nytud.hun-ren.hu | DOI: 10.18135/PG70.2024.6

*„nem akartam oly paraszt lenni, hogy
[...] legalább szíves köszöntéssel
ne aggratuláljak.”*

(Károlyi Sándor, 1712)

A nyelvtörténeti vizsgálatok mindig is korpuszokon alapultak, épp csak a *korpusz* szó jelentése változott meg az utóbbi két évtizedben. Amikor a szerzőpáros idősebbik tagja elkezdett az intézetben dolgozni, a feldolgozandó korpuszt még egy vaskos (papír) mappában kapta meg: egy kötegni fénymásolatot, melyekben különböző századokból különböző szövegtípusokat képviselő, de azonos hosszúságú szövegrészek voltak. Amikor a fiatalabbik szerző állt be a csatasorba, már zajlott az elektronikus korpuszok építése.

A nyelvtörténeti kutatás és a korpusznyelvészet találkozásával kapcsolatban már viszonylag korán érzékelhető volt némi szkepszis. Az egyik lehetséges probléma „a filológus dilemmája” (Matti Rissanen, 1989): az a veszély, hogy a korpuszok, valamint a keresőfelületek segítségével végzett kvantitatív kutatások elveszik a diákok kedvét attól, hogy megismerjék magukat a régi szövegeket, és így alapos tudáshoz jussanak egy-egy régebbi nyelvéllapotról, ez pedig végső soron kedvezőtlenül befolyásolja a diakrón kutatásokat.

Messze vezetne, és nem is illene ehhez az íráshoz, hogy ezt a baljós előrejelzést elemezzük. A helyzetünk is speciális, hiszen a történeti korpuszok építésekor nagyrészt manuálisan normalizáljuk a szövegeket, ennek során tehát éppenséggel van lehetőségünk ismerkedni a szövegekkel. A normalizálás maga viszont meglehetősen időigényes folyamat. Ennek egy szemléletes példája az, amikor az átíró, majd a javító szeme elé kerültek Wathay Ferenc önéletírásának a következő részletei: *„es minket uiuek az teöb Rabiaihoz az Bassanak az Nagi Tömlöczben mel Vagion az Vizuari Kurua zaria-ban alat”,* valamint: *„Kÿuiuen azertt az kegielmes lsten, az Derek kurua zaria kapuianis”.* Jóllehet sokszor nyugtattuk magunkat azzal, hogy nem szükséges a történeti szöveg minden pontját teljes mélységében megértenünk (a normalizáláshoz nem is tudnánk szómagyarázatot fűzni), a „kurva zárja” kérdésével már csak az egybeírás-különírás problematikája miatt is kezdenünk kellett valamit. Ehhez azonban azt is meg kellett előzetesen fontolni, milyen formára keressünk a szótárakban (a keresőprogramokat addig inkább elkerültük, érthető okokból). Több szövegkiadást és a – szerencsés mó-

don ezúttal hozzáférhető – kéziratot ellenőrizve kiderült, a szó első szótagjában valójában nem *u*, hanem *a* szerepel, tehát *kar-* kezdetű elemekre kellett keresni. A hazai szótárakban továbbra sem volt adat, ezzel együtt sikerült kinyomozni, hogy a *karvazárja* 'caravansérail', azaz 'karavánhotel' a keresett kifejezés.¹ De hogy mitől *feslett jó ló* az ugyanitt emlegetett háttas, azt a mai napig nem sikerült megfejtenünk.

A normalizálás hol csak mechanikus, hol a fentihez hasonló nyomozómunkát igénylő feladata tehát eléggé rabolja az időt, szépségflastroma viszont a közben felszedhető szövegismeret, melynek eredményeként kialakulhat egy általánosabb kép is az adott korszak nyelvhasználóiáról. Ez persze meg sem közelíti azt a tudást, amellyel az adott korszak beszélője rendelkezett, viszont sokszor ad egyféle rácsodálkozásélményt, amikor vagy új jelenségekre bukkanunk rá, vagy pedig olyanokra, amelyekről ugyan tudunk, de mégis más ezeket a tényleges környezetükben, az egykori beszélőtől (lelki füleinkkel) hallani. A bármilyen (akár abszolút nem nyelvészeti) okokból érdekesnek tűnő adatokból mindkettőnknek van egy-egy nagyobb gyűjteménye, ezekből válogatunk most össze egy csokrot e jeles alkalomra. Az adatok zöme a *Történeti magánéleti korpusz* és a *Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz* normalizálása közben került eléink,² egy kisebb hányada pedig ómagyar kori szövegek bogarászása során.

Gyűjteményünk egy része olyan példákából áll, melyek a jelentésváltozás miatt mai szemmel már meghökkenítőek vagy mulatságosak. Ezek persze nyelvtörténeti szempontból nem jelentenek újdonságot, de hát nem jobb úgy sétálni egy szép tavaszi reggelen, hogy az ember tudja, az égről egy *ható állat*, egy *serény állat* ontja rá sugarait?³ Ha pedig éppen szomorkodunk, sajnálhatjuk magunkat az Érsekújvári-kódex szavaival: „*ő, én nyavalás fejemnek és búban zabált lelkemnek*”.⁴ A jelentésváltozások egész kincsestára a Döbrentei-kódex szeretethimnusza, illusztrációként ebből is elég talán egy mondat: „*Mikoron apród volnék, szólok vala, miként apród. Mi időben kedig hőssé lettem, meghézagítottam, melyek apródságé valának*.”⁵

S hiába hézagítottuk már mi is rég meg az apródsággal járó tulajdonságainkat, azért csak elvgyorodik az ember, ha azt a fenyegető szótatot olvassa, amit Nabukodonozor hallott az égből (a Bécsi-kódex fordításában): „*barmokkal és vadakkal leszen te lakodalma*”.⁶ De ez éppúgy nem kiált föliáért, ahogy az a tanúvallomás sem pszichiátert,

¹ Forrása: Suzanne Kakuk 1973. *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise.* De Gruyter Mouton.

² Az innen idézendő adatok esetében az egyszerűség kedvéért elhagyjuk a forrásmegjelölést.

³ „*Mert ha iol meglattóc e napba e neget lelýoc / Mert o gengesegos hato allat / Igon sereny allat / kent o nem zenvethet es igon fenos allat*” (Nagyszombati kódex 223, http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/NagyszK/3a/NagyszK_3a.txt)

⁴ „*Oh een nyawalos fejemnek Es bwban zabalt lelkemnek*” (Érsekújvári kódex 256r, http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/ErsK/3a/ErsK_3a.txt)

⁵ „*Mikoron aprod volnek zolok vala mikent aprod Mi idoben kedeg hosse <loptt.> lopttem : meg hevzageitottam mellék aprodsage valanak*” (Döbrentei-kódex 149r, http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/DobrK/3a/DobrK_3a.txt)

⁶ „*7 barmokkal 7 vadackal lezen te lakodalma*” (Bécsi kódex 139, http://omagyarkorpusz.nytud.hu/documents/kodexek/BecsiK/3a/BecsiK_3a.txt)

hogy „*ottan azon halottas háznál a többi jelen levő ifjakkal és leányzószemélyekkel amidőn már alkalmas ideig mulatott volna*”. Egy kis szótárazással persze fényt lehet deríteni arra, milyen is az *által ember*, mi az *egy bokor vidra kesztyű*, és világossá válik, az sem egy hitében megfoghatkozott villanyszerelő szájából hangzott el egykoron, hogy „*ha oly erős isten, vezeték nélkül nem szűkölködnék*”.

Az igekötős igék jelentésváltozásából külön bokkrétát lehetne kötni. Amikor „*a tolvajok feltámadásával is mindenfelől ijesztenek*”, az nem a túlvilág egy bizarr értelmezése, és sajnos Ulomán bég annak ellenére, hogy *megett*, sőt, épp ezzel összefüggésben *elrablatta* – hogy mit is? – egész Kemenesalját. Jó eséllyel a környéket is *megfosztogatták*, sajnos ez elég gyakran megesett. Várakat egyaránt lehetett *kivívni* és *megvenni*, és azok, akik ezt tették, a várat *vitatták* (vagy talán *vitatták?*). De ha már vita, a hitvitázó drámák szókéncse is megér egy misét, mert a jól megfogalmazott érvekkel bizony *kétségsbe ejthető* a partner annyira, hogy *elhitetik* az adott egyház mellől. Ehhez persze ajánlatos a megfelelő vitapartnereket *feltalálni*, a *meggyőzést* azonban jó elkerülni, legalábbis az 1720-as években egy bizonyos Simon János „*addig meg nem győzhette Németh Jánost, miglen a vörös kövel homlok [sic!] nem csapta*”. Ezzel szemben az a hányatott sorsú drámai hősnő, aki *színében megveszett*, csak sápatag, de komolyabb baj nem érte, és ha a pénz nem boldogít is, átverni lehetett azzal balekokat, hogy pénz ársásával *megboldogítják* őket. Nem csoda, ha a kor embere időnként *összekáromlotta magát!*

Hogy pénzzel „*ki lehet váltani a Heislernél zálogban levő feleségem aranyműveit is*”, az is valószínűsíthető, mint ahogy az is, hogy van még bőven vizsgálandó kérdés a szintaxis területén. Persze előfordul, hogy a furcsaság csak első ránézésre az. Például a találati lista alapján azért felszalad az ember szemöldöke, amikor azt olvassa a már korábban is idézett Károlyi Sándor tollából, hogy „*Az Aradival szaporodhatnék, de Isten segítségéből talán meggátolhatom azt is, nagy vigyázásom lévén oda is*”. Rossz az, aki rosszra gondol, de szerencsére a korpusz egy kattintásra kiadja a kontextust: „*Útjában Szolnokot akarja próbálni, de nem hiszem, holnap elválík, a Dunán bocsatott le hidat, a Tiszán hozza fel, s Szegednél köti által. Nem méltó ettől annyira félni, mert csak mászik, könnyű hada pedig kevés és semmirevaló. Az Aradival szaporodhatnék, de Isten segítségéből talán meggátolhatom azt is, nagy vigyázásom lévén oda is*.” Ennek alapján persze lenne itt is mit vizsgálni, de szerencsére nem a 18. század züllöttségét.

Kissé más vizekre evezve szólásokkal, közmondásokkal, életbölcösségekkel is gazdagodtunk az idők során, ezekből is szeretnénk megosztani néhányat, próbálva cáfolni azt a – sajnos mégiscsak realizmusra valló – bölcösséget, hogy: „*Jó tett helyében, amint szokták mondani, soha jót ne várj*.” Bár kissé bizarr, nehéz vitatkozni azzal, hogy *ha meghalsz, nem kell akkor több sajt* – és ehhez még szótárakat sem kell bújni. Egyszerű netes böngészés segítségével is sikerült kideríteni, hogy a *kigyóhagymának ekkapora társa* valami olyasmit tesz, hogy *egyik kutya, másik eb*, csak ennél is negatívabb. Arról viszont még csak ötleteink vannak, milyen az, aki *májusban is babszem az anyjában*.

Sok derűtséget szerzett nekünk az Actio Curiosa szerzője azzal, hogy egész sorozatnyi igazán változatos hasonlattal tette élénkké drámája szövegét:

Isten úgy segéljen, a te devóciód csak olyan, mint mikor a gólya a toronyban megyen, oldalba fossa, s otthagya.

S hát bizony csak oly titok volt az, mint akinek szép a hordója, bűdös a bora, vagy mint aki a mezőben tojik, a faluban költi ki.

S hát jóakaród? Te a szivedben, s ő meg a fenekedben. Hej, nem tudod-e, hogy csak úgy van a te dolgod, mint mikor a disznó a szentegyházhoz dörgölődik. Hallottad-e, hogy nem illeti az ebet hintószekér, nem a te rendedhez való az.

S ha már disznó, ugyan nem a fenti csoporthoz tartozik, de mennyire szellemes bók már az, hogy „[k]egyelmes uram, hagyom mind e világra, hogy száz disznó között is egy ember volnál te”? Bizony ilyeneket mond az, aki *csapja a csikot a lencsével*. És hogy egy cáfolhatatlan bölcsességgel zárjuk a szólások és egyebek sorozatát: „*Tudod, aki mit eszik, iszik is reá.*”

A szövegek normalizálását a morfológiai elemzés követi. A TMK esetében az elemzéseket kézzel egyértelműsítettük; mindenféle kommentár nélkül álljon itt néhány olyan gyöngyszem, amely segített minket ráébredni arra, hogy mennyivel több két- és többértelmű szóalak van, mint azt valaha is gondoltuk volna.

Hogy a nádfalat finomabb-e, mint a fütök, azt nem fogjuk kísérleti módszerekkel megvizsgálni. Maradunk a fél-fél halvánál, böjtös napokon a haltálnál, és a fenti sor folytatása helyett azzal szeretnénk lezárni ezt a rövid írást, hogy mennyi egyéb meg-

hogya	fonaladat	megh	nem	szöttem,
hogya	fonaladat	meg	nem	szöttem!"
hogya	fonal+adat	meg	nem	sző
C	N	VPfx	Adv	V.Past.S1.Def

csak	megindulok	Kassára	a	jövő	héten.
csak	megindulok	Kassára	a	jövő	héten.
csak[Adv]	meg[+indul][VPfx.V.S1]	Kassa[N.Sub]	a[Det]	jövő[Adj]	hét[N.Sup]
Nem	is	mulathatnék	it,		
Nem	is	múlathatnék	itt,		
nem[Adv]	is[Clit_is]	múlathatnék[N]	itt[Adv Pro]		
nincs	egy	hordó	boromnál	több.	
nincs	egy	hordó	boromnál	több.	
nincs[V.S3]	egy[Q]	hordó[N]	bor[N.PxS1.Ade]	sok[Q.Cmp]	

mint egy	fél halva	ott hagyván
<mintegy	félhalva	otthagyván,>
mint+egy[Adv]	fél+halva[N]	ott]+hagy[VPfx.V.PartAdv=vÁN]

No	fujtsz
„No,	fűtesz?”
no[Inj/Utt]	fűt[V.S2]

arra	felele	néki	a	Lakó
Arra	felele´	neki	a	lakó:
az[N Pro.Sub]	felel[V.Ipf.S3.Def?]	ő[N Pro.Dat.S3]	a[Det]	lakó[N]

fűttök.	szörnyü	halállal	haltál	volna,
„Fűtök.”	szörnyü	halállal	haltál	volna,
fű+tök[N]	szörnyü[Adj]	halál[N.Ins]	hal+tál[N]	van[V.Cond]

a	Nád falat	két felé	nyitván	által szollalt,
a	nádfalat	kétfelé	nyitván,	általszóalt,>
a[Det]	nád+falat[N]	két+felé[Adv]	nyit[V.PartAdv=vÁN]	által]+szóal[VPfx.V.Past.S3]

az	hatalmas	úr Isten	legyen	veszértek	és	igazgatók	minden	ügyetekbe,
a	hatalmas	Úristen	legyen	vezérek	és	igazgatók	minden	ügyetekbe´,
a[Det]	hatalmas[Adj]	úr+Isten[N]	van[V.Sub].S3]	vezér[N.PxP2]	és[C]	igazgató+hok[N]	minden[Det]	ügy[N.PxP2.III]

látással lettünk gazdagabbak – bár ezzel már áttevünk a gender studies veszélyes vizeire. De hát mit is tehetnénk mi, balga nők, ha egyszer „*asszonyállatnak nincs anynyira való okossága; az istenek a férfiakat több okossággal áldották meg*”. Mentegetőzik is az egyik levélíró hölgy, hogy „*énnekem kicsiny fejem vagy, és sokáig kell gondolkodnom*”.

Mindeközben az emlékiratok férfi írói meglehetősen büszkeséggel írnak arról, hogy ők maguk mennyire vonzóak voltak, sőt, azok is maradtak! Székely László még visszafogott: „*Virágjában lévén életem és időm, nem dicsekedve mondom, de bizony sok szem kapott rajtam, s én is nem utáltam a szépet*.” Bethlen Miklós azonban nem fogja vissza magát, az alábbiakban egészen részletekbe menően megismerkedhetünk külzetével:

„*Termetem sem hosszú, sem kurta, hanem tisztességes közeparánt való volt, ábrázatom hosszúka, barnaszeg, piros. Ifjúságomban elég szemet szűrt; elég az, férfi ábrázatban sokaknál volt szebb, és vénségemig is tartott, sokaknak csudájára, szépségem, kivált nyomorúságos esetemhez képest. [...] már 67. esztendőben járok, mégis bajuszomnak, szakállomnak fele ősz, a hajamban pedig talán huszonöt szál sem fejér, sőt observáltam ezelőtt huszonkét esztendővel, a bajuszomban néha egy-két szál a fejéredni kezdett, egy kevés üdő mulva megsárgult s visszafeketedett...*”

[Itt most közbeszólunk, de hát mégis, mennyire más hozzáállás ez, mint amikor az egyik drámaszereplő azt vágja a házasságtól vonakodó fiatal hösnő arcába, hogy: „*ha megvénhedel, s vajon ki szeretne tégedet?*”]

De visszatérve Bethlen Miklós külsejéhez, mint írja, „*Szemem felette fekete és fényes volt, akármely sólyom szeménél nem alábbvaló, leánynak sokat ért volna.*” S hogy végképp ne maradjunk információhiányosak, még egy rövid részlet: „*csont; nagy természet vastag erek, inakból állott a testem, mégis az orcám, nyakam, torkom, combjaim, tomporám szép húsosak, teljesek voltak, úgyhogy az sem testesség és kövérség, ösztövérségnek vagy szikkadt szárazságnak nem mondattathatót, hanem Istentől áldásul adatott könnyűségnek tartottam; ahhoz képest jó gyalog és (nem kérkedem véle) de jó könnyű és kemény s merő derekú, meglehetősen szép lovas voltam*”.

Nos, ilyen alapos jellemzés talán egyetlen nőről sincs, még szerencse, hogy az író nem akart kérkedni! Persze vannak azért olyan urak is, akik nagyobb tehernek érzik az idő múlását. Ahogy Károlyi Sándor írja feleségének, Barkóczi Krisztinának: „*A mentét és süveget elvárom, édesem, ha ideje nincs is, mindazáltal örömezt cifráznám magamat, mert igen őszül a fejem, nem kapnak rajtam.*” Pedig, mint tudjuk, egy tisztes öszes halánték...

De hagyjuk most az ős hajszálakat és az őszi napsugarakat, hiszen beköszöntött a tavasz, egyre több fa és bokor borul virágba, és hadd idézzük így (csipetnyi sóvárgással fűszerezve) azt az 1721-es levelet, mely szerint: „*Ami pedig az akadémiánkat illeti, Istené a dicsőség, minden szcienciákra nézve szépen floreal.*” Legyen ez így most is, florealjon fű, fa, virág és Akadémia (> Intézet > Kutatóközpont), s „*Kívánjuk Istentől szívünk szerint, hogy előbbeni jó egészségét megadván Isten kegyelmednek, éltesse sokáig.*”